

הנזירות הנוצרית במזרח בשלהי העת העתיקה פרקים בהיסטוריה דתית-חברתית ומקורות ספרותיים

ברוריה ביטון-אשקלוני, אריה קופסקי

אֲדָרָא

הסדרה למחשבת הנצרות

עורך הסדרה:

פרופ' אבי אלקיים

חברי המערכת:

פרופ' ברברה מאייר

פרופ' אריה קופסקי

ברוריה ביטון-אשקלוני, אריה קופסקי

הנזירות הנוצרית במזרח בשלהי העת העתיקה

פרקים בהיסטוריה דתית-חברתית ומקורות ספרותיים

הוצאת אֶדְרָא

Brouria Bitton-Ashkelony, Aryeh Kofsky
Late Antique Monasticism in the East
Chapters in Social-Religious History and Literary Sources

עיצוב העטיפה: **אבי אלקיים**

תמונת העטיפה: שביל המדרגות ממנזר סנטה קתרין להר סיני –
ברקע השער למקום ההתבודדות של הנזיר סטפנוס. התמונה באדיבות ד"ר עוזי דהרי.

מסת"ב: 978-965-7773-69-7 ISBN:

© כל הזכויות שמורות להוצאת אִדְרָא, תל אביב

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לאחסן במאגר מידע, לשדר או לקלוט בכל דרך או בכל
אמצעי – אלקטרוני, אופטי או מכני או אחר – כל חלק שהוא מהחומר שבספר זה.
שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט אלא
ברשות מפורשת מאת בית ההוצאה לאור שתניתן מראש ובכתב.

נדפס בישראל תשפ"ד – 2024
© Copyright 2024 by Idra Publishing
Idra Press <IdraPublisher@gmail.com>
<http://idra.org.il/>

סידור, עימוד, לוחות והדפסה: א. אורן הפקות דפוס בע"מ, שד' רוטשילד 109, תל אביב

ללֹוּרְנָצוֹ פְּרוֹנָה

תוכן העניינים

הקדמה	9
-------	---

חלק א

מקורות ספרותיים והתפתחות היסטורית

פרק ראשון: המקורות הספרותיים לחקר הנזירות המזרחית בשלהי העת העתיקה	17
פרק שני: קווים לדמותה של נזירות ארץ־ישראל	43
פרק שלישי: רשתות הנזירות בירושלים	107

חלק ב

מבואות ומקורות

פרק רביעי: אֶתְנָסִיוֹס מאלכסנדריה: חיי אנטוניוס	129
פרק חמישי: בסיליוס מקיסריה: התקנון הארוך 7	197
פרק שישי: אווגריוס מפונטוס: אל נזירים במנזרים שיתופיים ובקהילות; עצות לבתולה	207
פרק שביעי: חיי דוסיתאוס	227
פרק שמיני: יוהנס מאפסוס: חיי מריה מאמידה	239
פרק תשיעי: חיי מריה המצרייה	245
ביבליוגרפיה	273
מפתח העניינים	303

הקדמה

ר אשיתה של הנזירות הנוצרית במגמות אסקטיות שהתפתחו בקהילות נוצריות במזרח האימפריה הרומית בשלהי העת העתיקה. בשונה מהרושם שנוצר לעיתים של תנועה מתבודדת ומסתגרת, תנועת הנזירות צמחה כחלק אינטגרלי של החברה הנוצרית והשתלבה במהירות בפוליטיקה הכנסייתית והאימפריאלית. ספרות המחקר בעברית על הנזירות הקדומה אינה רבה והיא מתמקדת בעיקרה בהיסטוריה ובארכאולוגיה של הנזירות בארץ-ישראל בשלהי העת העתיקה ובתקופה הביזנטית המוקדמת, ובמיוחד בנזירות מדבר יהודה שעליה יש לנו מקורות כתובים וממצאים ארכאולוגיים רבים. תרגום כתביו מיוונית של קירילוס מסקיתופוליס, היסטוריון הנזירות במדבר יהודה, בידי לאה דיי-סגני, וספריהם של יזהר הירשפלד ויוסף פטריך על נזירות מדבר יהודה¹, לצד מאמרים הפזורים בכתבי עת וכפרקים בספרים וכן עבודות דוקטור אחדות, הביאו להיכרות נרחבת למדי של פרק זה בקרב שוחרי עברה של ארץ-ישראל. עם זאת, אין לנו כמעט ספרות מחקר ומקורות בעברית המציגים את התמונה הרחבה ואת המקורות הקלאסיים של הנזירות בכללה בתקופתה המכוננת.² מטרתנו בספר זה, אפוא, היא להביא בפני קוראי העברית מבחר מבואות ומקורות על הנזירות במזרח ובארץ-ישראל

1. ל. דיי-סגני, קירילוס מסקיתופוליס, חיי נזירים במדבר יהודה (ירושלים, 2005); י. הירשפלד, המדבר של העיר הקדושה (ירושלים, 2002); י. פטריך, נזירות מדבר יהודה בתקופה הביזנטית: מפעלם של סבאס ותלמידיו (ירושלים, 1995).

2. ספרו של אביעד קליינברג, רגל החזיר של האח ג'ינפרו: סיפורי הקדושים משנים את העולם (תל-אביב, 2000), עוסק בחלקו הראשון גם בתקופה זו.

כולה, מתוך השפע הרב של ספרות הנזירות במזרח בעת העתיקה המאוחרת. שלושת הפרקים הראשונים מתבססים ברובם על מחקרים קודמים שלנו ואת המקורות בחרנו ותרגמנו מיוונית ומסורית בלויית מבואות.³ איננו מתיימרים להציג כאן התפתחות היסטורית סדורה ומפורטת של הנזירות במזרח, אלא בעיקר לפרוס רקע פנורמי לנושאים ומקורות שנראים לנו מרכזיים לנזירות הנוצרית ומאפיינים אותה בתקופתה המכוננת.

הספר נפתח בסקירת חיבורים מרכזיים לחקר הנזירות בשלהי העת העתיקה, תוך דיון במכשולים ובמלכודות הגלומים במקורות הללו. נדונים כאן חיבורי מפתח ממצרים, סיני, ארץ-ישראל-פלסטינה, קפדוקיה וסוריה, המשקפים את ראשיתה של תנועת הנזירות, התמסדותה, התפתחותה והתמורות שחלו בה, וחיבורים אחרים שזכו לפופולריות רבה ומילאו תפקיד משמעותי בעיצוב הזהות והאידיאולוגיה הנזירית במזרח. המסגרת הכרונולוגית של פרק זה משתרעת מהתקופה הטרומ נזירית של התרבות האסקטית הנוצרית בראשית המאה הרביעית ועד סוף המאה השביעית, כאשר התסיסה החברתית, הדתית והפוליטית הביאה לעלייתו של האסלאם.

נזירות ארץ-ישראל בשלהי העת העתיקה היא נושא של הפרק השני, המביא סקירה רחבה של תולדות הנזירות בארץ-ישראל מראשיתה ועד התקופה המוסלמית. שורשיה של תנועת הנזירות באימפריה הרומית, כמו גם ראשיתה של הנזירות בארץ-ישראל, עודם לוטים בערפל, אך נשתמר מעט מידע על התחלותיה בשני חיבורים הגיוגרפיים, שאף בהם קיימות בעיות היסטוריוגרפיות הנדונות כאן בניסיון לזקק תמונה בסיסית של הנושא. גם המידע ההיסטורי על התפתחותו המוקדמת של מרכז הנזירות בהר הזיתים מוטא ומאתגר, בשל העמדות התאולוגיות של המקורות והסתירות ביניהם. נדונים כאן גם המאפיינים והקריטריונים המגדירים מנזר, ההבחנה בין מנזרים שונים והשלכתה על הדימוי של תהליך צמיחת המנזרים בירושלים, בסביבתה הכפרית ובמעמקי המדבר הנושק לה.

התפתחות הנזירות בארץ-ישראל שלובה בתנועת העלייה לרגל והתגבשות הגיאוגרפיה הקדושה, ובייסוד מרכזי נזירות והתיישבות לאורך דרכי הצליינות. דוגמה לכך הם מנזרי החברה הגבוהה בירושלים ובבית לחם וייסודם בידי נשים פטרוניות. הפרק סוקר את המאפיינים השונים של נזירות ארץ-ישראל, את תהליך התמסדות הנזירות במדבר יהודה ומעורבותה בפוליטיקה

הכנסייתית, ואת מרכז הנזירות הייחודי באזור עזה שבו נוצרה יצירה ספרותית מגוונת, את פעולתה של ההנהגה הנזירית בפולמוסים הכריסטולוגיים, ואת מעברה מאקטיביזם לקוויטיזם בעקבות המהפך הפוליטי-תאולוגי באימפריה, ומנזירות מתבודדת לשיתופית ועליית ערך הצייתנות וביטול העצמיות כסמל הנזירות השיתופית. הפרק נחתם בסקירה קצרה של נזירות ארץ-ישראל תחת השלטון המוסלמי.

מיסוד המגמות האסקטיות באימפריה הרומית הלך והתחזק בירושלים מהמחצית השנייה של המאה הרביעית ואילך. החברה הנזירית בעיר כללה בעיקר נזירים עולי רגל שאימצו את ירושלים וסביבתה כמולדתם ובהמשך אף זיהו עצמם כ'תושבי ארץ הקודש'. הפרק השלישי מצביע על היבטים מרכזיים של הנוכחות הנזירית בירושלים בתקופה הנדונה. מבלי להתעלם מהזיקה שבין המוסדות הנזיריים למרחב הגיאוגרפיה הקדושה של ירושלים, אנחנו מציעים לראות את ההקשר של המידע על תנועת הנזירות במסגרת גיאוגרפית רחבה. לפיכך נראה לנו סביר יותר לבחון את המידע על הנזירות מנקודת מבט של היסטוריה רגיונלית מאשר כתופעה עירונית מקומית. אפשר גם לעמוד על התהליך הממושך של התפתחות והתבססות מרכזי נזירות בירושלים, במיוחד בהר ציון ובהר הזיתים, במונחים של רשתות נזירות, שבהן פעלו באינטנסיביות נזירים ונשות אצולה אסקטיות מארצות שונות, כמו גם קיסרים וקיסריות. אנו מציעים להעריך את המידע הקיים פחות כמצבור סיפורים אישיים של דבקות דתית שמצאו את דרכם לספרות ההגיוגרפית של ארץ-ישראל, ויותר כסיפורי פטרונות נזיריים החושפים את המבנה וההיררכיה של מערכת היחסים עם כנסיית ירושלים. ההמלצה בקודקס החוקים של תיאודוסיוס השני לשלב נזירים בתפקידים כנסייתיים, ועליית האידאל של כמורה נזירית באימפריה הרומית, הביאו לאינטגרציה של הנזירים בכנסיית ירושלים ולהתפתחות מוסדותיהם בעיר ובסביבתה. לרשתות הנזירות בירושלים היו השלכות מכרעות על זהותה ומעמדה של העיר, עד כדי חפיפה ולעיתים אף התמזגות של הנהגת הנזירות עם הכוח והסמכות הכנסייתיים. הנזירים נהיו במובן מסוים לאצולה החדשה של העיר ושלטו בהיבטים חברתיים רבים של החיים בירושלים ובניהול הדיפלומטיה הכנסייתית שלה.

בחיבורו חיי אנטוניוס חנך אתנסיוס בישוף אלכסנדריה, באמצע המאה הרביעית, בתקופת מעבר קריטית בתולדות הנצרות, סוגה ספרותית נוצרית חדשה שהתמקדה בתיאור חיי קדושים, הגיוגרפיה. השילוב של ביוגרפיה

(לעתים מדומיינת) והבנייה של קדושה נוצרית וסמכות כריזמטית על ידי אורח חיים אסקטי, מעשי ניסים והדרכה רוחנית. חיי אנטוניוס הוא אפוא אבן דרך בספרות הנזירית של שלהי העת העתיקה. לפנינו דיוקן של איש קדוש המשקף את התבססות הערכים האסקטיים והמאבק על האורתודוקסיה, ומבשר את עלייתה של אליטה דתית חדשה שמנהיגי הכנסייה השכילו לנכסה ולאמץ אל חיק הממסד הכנסייתי. ניתן לומר בבטחה שחיי אנטוניוס היא היצירה הספרותית האסקטית המשפיעה ביותר בתולדות הנזירות הנוצרית לדורותיה. הסוגה הספרותית החדשנית ורעיונות מרכזיים של החיבור אומצו במזרח ובמערב הנוצרי והפכו במהרה לדגם ספרותי ורעיוני הראוי לחיקוי. הפרק הרביעי בספרנו מביא את החיבור במלואו בלויית מבוא עליו ועל מחברו.

בסיליוס, בישוף קיסריה שבקפדוקיה (330-379), נולד למשפחה נוצרית אמידה ומשכילה בפונטוס שבאסיה הקטנה. יחד עם אחיו גרגוריוס מניסה וחברו גרגוריוס נזיאנוס, נודעו השלושה בהיסטוריה של אבות הכנסייה בכינוי 'האבות הקפדוקים', ונמנו על ההנהגה שעיצבה את התאולוגיה וההגות הנוצרית המזרחית לדורותיה. בסיליוס חיפש דפוס אידיאלי של אורח חיים נוצרי השוזר יחדיו התנהגות חברתית מוסרית המתבססת על האתיקה של הברית החדשה ופרקטיקות דתיות בעלות צביון של אדיקות מתונה. לאחר מסע למרכזי הנזירות במצרים ובסוריה, פרש בסיליוס לחיי אדיקות בחיק משפחתו שנודעה בנשיותיה האסקטיות. הקורפוס האסקטי שלו גובש בהדרגה במהלך חייו, ומבין חיבוריו האסקטיים ידוע במיוחד התקנון הארוך המחזיק חמישים וחמש תקנות מלוות בהסברים ארוכים. התקנה השביעית מובאת כאן בפרק החמישי בלויית מבוא על בסיליוס ומשנתו האסקטית. בסיליוס דחה את רעיון ההתבודדות. הוא היה איש כנסייה ויש לראות את יצירתו האסקטית על רקע תפקידו כבישוף שצורכי הקהילה הנוצרית ועיצוב דמותה היו בראש מעייניו. משום כך מתאפיינים חיבוריו האסקטיים בתכנים קהילתיים-חברתיים, ועל פי רוב גם בהעדר טרמינולוגיה נזירית מובהקת.

אווגריוס מפונטוס שלחוף הים השחור נחשב לתאולוג ולתאורטיקן המקורי והחשוב ביותר של התרבות הנזירית בשלהי העת העתיקה. לתאוריה האסקטית והקונטמפלטית שלו נודעה השפעה רבה על מחשבתם ועל אורחות חייהם של נזירים והוגי דעות במזרח ובמערב האימפריה בשלהי העת העתיקה ובימי הביניים. אווגריוס חי ארבע-עשרה שנה כנזיר במדבר

המצרי, עד מותו בשנת 399. שם כתב ביוונית את יצירתו הספרותית העשירה והמגוונת, הכוללת בין היתר את שני החיבורים המתורגמים כאן בפרק השישי: **אל נזירים במנזרים שיתופיים ובקהילות ועצות לבתולה**, יחד עם מבוא על אוגריוס ועל הקורפוס האסקטי שלו. החיבורים כוללים הוראות, מעין תקנון נזירי שנועד לעצב את אורח החיים של הנזירים והנזירות במנזר ואת הקשרים עם סביבתם החיצונית, וכן עצות רוחניות שנועדו לטפח את העצמי האסקטי על פי הדגם של אוגריוס שעיקרו שחרור מתשוקות. שני החיבורים הללו מהווים מעין תמצית של תורתו הנזירית של אוגריוס.

החיבור האנונימי **חיי דוסיתאוס**, תלמידו של דורותאוס מעזה, אשר נכתב ככל הנראה בידי תלמיד אחר של דורותאוס, מובא בפרק השביעי. החיבור מעלה על נס את הצייתנות ושפלות הרוח כשני אידאלים מרכזיים שבאמצעותם חתר דורותאוס לנהל את אורח החיים הקונוביטי. הוא ספג ממשנתו של ברסנופיוס את אידאל הצייתנות המוחלטת לאב הרוחני והנחילו לתלמידו דוסיתאוס. דורותאוס לא ייחד ככל הנראה לאידאל הצייתנות דיון נפרד בחיבוריו, אך הוא מהווה יסוד מהותי בהדרכתו הרוחנית ומשתקף בה תדיר. מרכזיותו של אידאל הצייתנות במשנתו של דורותאוס באה לידי ביטוי מובהק בביוגרפיה הקצרה של חניכו דוסיתאוס. באמצעות הצייתנות וביטול הרצון העצמי שאף דורותאוס להגיע אל פסגת מאווייו – להיות 'תלמידו האמיתי של כריסטוס', 'להידמות לבן האלוהים' (ברסנופיוס ויוהנס, **שאלות ותשובות**, 251, 308).

בסוף שנות השישים של המאה השישית חיבר ההיסטוריון יוהנס מאפסוס בסורית את **חיי קדושי המזרח**, חיבור הגיוגרפי קולקטיבי המתאר את חייהם של קדושים וקדושות במחוז הולדתו בצפון מסופוטמיה, ואת התרבות האסקטית הסורית באזורים הכפריים, ובדרך אגב גם את עולמם של האנשים הפשוטים בביזנטיון. יצירתו מתאפיינת בממד אישי הנובע מהיכרותו עם רבים מגיבוריו. בדומה להגיוגרפיות אחרות, תופסות הנשים מקום שולי בחיי קדושי המזרח; תיאורן סטריאוטיפי, וכל אחת מהן מייצגת אידאל אסקטי מרכזי של הנזירות המזרחית. אחד המאפיינים של החיבור הוא הצגת הגיבורים כזרים לעולם, אידאל רווח בספרות הנזירית הסורית. מוטיב זה דומיננטי במיוחד בהגיוגרפיה של מריה מאמידה, נזירה שנודעה כצדקת וסגפנית, המובאת בפרק השמיני של הספר, בלוויית מבוא קצר על יוהנס מאפסוס וכתביו. סיפורה של מריה מאמידה, שבחרה להגשים את אידאל הזרות (אכסניותא בסורית) דווקא בירושלים, עיר הומה עולי רגל,

ולא במקום התבודדות, משקף את המזיגה הרעיונית שבין תנועת הנזירות לתנועת העלייה לרגל בתקופה שבה היו בשיא פריחתן.

המיתוס ההגיוגרפי בחיבור האנונימי חיי מריה המצרייה שואב את השראתו מהגיוגרפיות קודמות על נשים חטאות שעשו תשובה ומגלם בתוכו אידיאלים נוצריים ואסקטיים רווחים, הכוללים התרחקות מחטא ומהפיתויים שמזמן השטן, קונברסיה, תשובה, ואת המדבר כמרחב של קדושה וכאלטרנטיבה לעולם. החיבור כתוב בשפה פשוטה, דרמטית ושובת לב, אך יסודותיו נטועים עמוק בתרבות הנזירית של שלהי העת העתיקה, והערכים שהוא מקדם הם ערכים אסקטיים קלאסיים. דמותה של מריה המצרייה היא טופוס השייך לסוגה ההגיוגרפית, והיא נעדרת יסודות היסטוריים או כרונולוגיים. מריה היא האישה החוטאת הבורחת מעברה למדבר, עושה תשובה ומתגלה באקראי על ידי נזירים משוטטים המאשרים את מעמדה הרוחני ואת קדושתה. החיבור חיי מריה המצרייה הוא מאוחר בסוגה זו של זוגות חוזרות בתשובה בשלהי העת העתיקה וגם הפופולרי ביותר. הוא היה פופולרי במיוחד בימי הביניים באגן הים התיכון ובאירופה, ואף קיבל ביטוי באיקונוגרפיה הנוצרית. החיבור מובא בצירוף מבוא בפרק התשיעי החותם את הספר.

תודתנו שלוחה לחברינו מאיר בר־אשר שקרא חלק מכתב היד, ואבי אלקיים, עורכה של הוצאת אדרא שגילה עניין בספר מראשית דרכו, ולאילנה שמיר ששקדה על עריכת כתב היד.